

birle- Fiili Üzerine Anlambilimsel Bir İnceleme**A Semantic Study on the Verb "birle-"****Rıdvan Öztürk *** Öz

Türk dilinin söz varlığı içerisinde bazı kelimelerin kullanım sıklığı art zamanlı olarak incelendiğinde farklı sebeplere bağlı olmak üzere değişiklikler göstermektedir. Dilin konuşurları, ifade gereksinimleri çerçevesinde yeni kelimeler türetmekte veya var olan bazı kelimeleri bir takım anlam olaylarına uğratabilmektedir. Sayı adları ve onların türevleri, gereksinimleri karşılama bakımından temel söz varlığına dâhil olan kelime gruplarındandır. Bir kelimesinin varlığını en eski metinlerden itibaren tanımlayabiliyoruz. Ancak bu sayı adından türemiş olan bir+le- fiilini daha geç dönemlerde tanımlayabilmekteyiz. Özellikle Orta Türkçe dönemi metinlerinde dinî mahiyetli bir anlamda kullanılmış olan birle- fiili, sonraki dönemlerde bu özelliğini kaybetmiştir. Ancak birle- fiilinin ileri şekli olan birle-ş-, birleş-tir-, birleştir-il- türevleri, bu fiilin yaygın dinî mahiyetli anlamından farklı bir anlam kazanarak kullanılmaya devam etmiştir. Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine ve Eski Anadolu Türkçesinden Türkiye Türkçesine anlam olaylarını inceleyen eserlerde de ilgili açıklamaların bulunmaması fiil üzerinde durulmasını gerekli kılmıştır. Bu çalışmada, birle- fiilinin art zamanlı incelenmesinin yanı sıra geçirmiş olduğu bu süreçteki anlam değişiklikleri ile kullanım sıklığı üzerinde durulacaktır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan
Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu
Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Eğitimi
ridvanozturk1961@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4085-0010
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

bir+le- fiili, anlam değişmesi, tevhit ifadesi, söz varlığı, anlambilim.

Abstract

When the frequency of use of certain words in the vocabulary of the Turkish language is examined diachronically, it shows variations due to different reasons. Speakers of the language can either derive new words to meet their expressive needs or cause existing words to undergo changes in meaning. Number words and their derivatives are among the word groups that are part of the core vocabulary to fulfill these needs. We can trace the existence of the word "bir" (one) in ancient texts. However, the verb "bir+le-" derived from this numeral is observed only in later periods. The verb "birle-", which was used in a religious sense, especially in texts from the Middle Turkish period, lost this characteristic in subsequent periods. However, the derivatives of "birleş-", "birleştir-", and "birleştir-il-", which are advanced forms of the verb "birle-", continued to be used, acquiring meanings distinct from the original religious connotation of the verb. The absence of relevant explanations in works that examine semantic developments from Old Turkish to Old Anatolian Turkish and from Old Anatolian Turkish to Modern Turkish made it necessary to focus on this verb. In this study, the diachronic analysis of the verb "birle-" will be explored, with emphasis on the meaning changes it has undergone during this process and its frequency of use.

Keywords:

Verb bir+le-, meaning events, tawhid expression, vocabulary, semantic.

* Asst.Prof. Dr., University of
Necmettin Erbakan, Ahmet Keleşoğlu
Faculty of Education, Department of
Turkish Language and Literature
ridvanozturk1961@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4085-0010
Konya / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 19/09/2023**Kabul/Accepted:** 01/02/2024**Yayın/Published:** 25/04/2025

Makale Bilgileri

Atıf: Öztürk, R. (2025). birle- Fiili üzerine anlambilimsel bir inceleme. *Selçuk Türkiyat*, 64, 173-187. Doi: 10.21563/sutad.1363311

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Öztürk, R. (2025). birle- Fiili üzerine anlambilimsel bir inceleme. *Selçuk Türkiyat*, 64, 173-187. Doi: 10.21563/sutad.1363311

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Dil toplumun geçirdiği sosyal ve kültürel değişimleri yansıtan en önemli göstergelerden birisidir. Buna bağlı olarak yeni kavramlar ve bunları yansıtan kelimeler türetir, bazen de bir takım öğelerini yitirir veya anlam değişmelerine uğratır. Toplumdaki değişimler ve bunların dile yansımaları dilin toplumla olan sıkı ilişkisini ortaya koyan kanıtların başında gelir (Aksan, 1999, s. 14). Gerek artzamanlı gerekse eşzamanlı yapılan incelemelerde bu değişimlerin alanını ve yönünü belirlemek mümkün olmaktadır.

Türk dilinin söz varlığı içerisinde bazı kelimelerin ilk tanıklanmalarından günümüze kadar olan kullanım süreçleri incelendiğinde, bu kelimelerin hem göstereninin hem de gösterileninin bazı değişikliklere uğradığı gözlemlenmektedir. Bu değişiklikler temel söz varlığındaki kelimelerde görülüyorsa, o zaman toplum hayatını büyük ölçüde ilgilendiren etkilenmeleri ve değişimleri yansıttığını söyleyebiliriz. Zira temel söz varlığının dilde en az değişen öğeler olduğu, bin yılda aşağı yukarı %19'unun değiştiği, %81'inin ise değişmeden varlığını devam ettirdiği ileri sürülmüştür (Aksan, 2009, C. 3, s.17).

Her dilin alıntı olmayan kendi kelimeleri yani temel söz varlığı (organ adları, temel hareketleri bildiren fiiller, ana gıda maddeleri, toplumun yaşadığı coğrafya ile burada bulunan bitkiler ve hayvanlar, akrabalık adları vb.) başlıklar altında gruplandırılmıştır: Sayı adları ve onların türevleri de temel söz varlığına dâhil olan kelime gruplarından. Bizim burada ele alacağımız “bir” sayı adından türetilmiş olan “bir+le-” fiili de bu özelliğe sahip kelimelerdendir. *birle-* fiili, *bir* sayı adından +*lA-* addan fiil yapma eki ile türetilmiştir. Günümüz Türkiye Türkçesinin öne çıkan sözlüklerinde ilgili açıklamalar şu şekildedir:

Güncel Türkçe Sözlük'te *birle-* “1. -iBir etmek, tek duruma getirmek. 2.-i, din bilimi Allah'ın birliğini kabul etmek, şirk koşturmak” şeklinde örneksiz olarak verilmiştir. Sözlükte fiilin adlaşmış şekli olan *birleme* adına da (“*birleme*:1. isim. Bir etme, tek duruma getirme 2. isim Tanrı'nın birliğini dile getirme; tevhit”) yer verilmiştir (TDK, 2023). Ayverdi'nin hazırladığı Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te (2006, s. 383) de *birlemek* fiiline “1. Bir etmek, bir tek yapmak, bir durumuna getirmek: ...mabedin sınıf farkını ortadan kaldıran birleyici ve birleştirici kanunlarına uyarak musafaha edip kucaklaşmaya kadar da hayli zaman geçmiş olurdu (Samiha Ayverdi) 2. (Allah için) Birliğini kabul etmek, şirk koşturmak (Yunus Emre ve Âşık Paşa'dan iki örnekle tanıklanmış)” anlamları verilmiştir. Çağbayır'ın hazırladığı Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı-Ötüken Türkçe Sözlük'te (2017, s. 756) ise yine *birlemek* fiiline “1. Bir etmek, tek kılmak, tevhit etmek. 2. Tek durumuna getirmek; bire indirmek; birleştirmek 3. {eAT} (Allah'ın) birliğini kabul etmek, şirk koşturmak 4. Tek olduğunu iddia etmek” anlamları verilmiştir.

Gerek Güncel Türkçe Sözlük'ün gerek Ayverdi'nin gerekse de Çağbayır'ın verdiği anlamların temelinde; Şemseddin Sami'nin yirminci yüzyılın başına doğru yayımlanan Kamus-i Türkî sözlüğündeki “*birlemek*: 1. Bir yapmak, tevhit etmek 2. Birdir diye iddia etmek” (1317, s. 290) ile Redhouse'un 1890 yılında yayımlanan sözlüğündeki “*birlemek*: 1. Bir tane yapmak 2. Allah'ın birliğine inanmak ve ilan etmek” anlamları bulunmaktadır.

Hüseyin Kazım Kadri (1927, s. 678) de Büyük Türk Lugatı'nda "*birlemek: tevhit etmek, Allah'ın birliğine inanmak, Allah'ı şirkten tenzih etmek*" anlamını vererek Âşık Paşa'dan örnek vermiştir. Örneklerden hareketle genel olarak fiilin "*bir etmek, tek duruma getirmek, birleştirmek, bire indirmek*" anlamlarını karşıladığı görülmektedir. Fiil, Tanrı'yı ifade ederken veya Tanrı'yı ifade eden kelimelerle birlikte kullanılırken de "*Tanrı'nın birliğini kabul etmek, ortak koşturmak, tevhit etmek*" anlamlarını vermektedir.

Burada açıklığa kavuşturulması gereken hususların başında *birle-* fiilinin günümüz Türkiye Türkçesinde kullanım alanının her iki anlam alanı içinde de arkaik bir hâl almış olmasıdır. İkinci olarak da kelimenin arkaik duruma geçtiği süreçte ne gibi bir yol haritası izlediğidir.

***birle-* Fiilinin Türkiye Türkçesindeki İşlevi**

birle- fiilinin Türkiye Türkçesinde kullanım alanı iyice daralmış ve arkaik bir özellik göstermektedir. Türkiye Türkçesinin sıklık sözlülerinin birinde kelimenin ileri türevi *birleşmek* 157 yerde geçerken *birlemek* şekli hiç geçmemektedir (Ölker, 2011, s. 150). Diğer sıklık sözlüğünde ise *birlemek* bir yerde, *birleşmek* ise 108 yerde geçmektedir (Göz, 2003, s. 25). Gülensoy'un çalışmasında ise *birleşmek* "*Ayrı iken tek bir bütün durumuna gelmek*" (2007, s. 149) ve türevlerine yer verilmişken *birlemek* şekline yer verilmemiştir. Tietze'nin Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı'nda ağızlara gönderme yapılarak *birlemek* fiiline "*birleştirmek*" anlamı verilmiş ve Fakir Baykurt'tan alınan 1967 yılına ait bir cümle ile de tanıklanmıştır: "*Komşuların önüne çıkmadan ağzımızı birleyelim*" (2002, s. 354). Kelimenin Anadolu ağızlarındaki kullanımı için de Derleme Sözlüğü'nde farklı maddelere göndermeler yapılarak *birlemek*{→*billemek*}, *billemek* {*billiklemek*, *birelemek*, *birlemek*, *bürülemek*} "*Bir araya getirmek, toplamak*" anlamları verilmiştir (1965, s. 694, 702).

İlgili sözlüklerden ve tanıklamalarından anlaşılacağı üzere fiilin "*Tanrı'yı birlemek, birliğini ifade etmek*" anlamı kaybolmuştur. Fiilin bu bağlamda kullanımı sadece tarihî metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine (Erol, 2014) ve Eski Anadolu Türkçesinden Türkiye Türkçesine (Atmaca, 2016) anlam olaylarını inceleyen eserlerde de bu fiile yer verilmeyip açıklamada bulunulmaması da fiil üzerinde durulmasını gerekli kılmıştır.

Eski Anadolu ve Klasik Osmanlı Dönemlerine Ait Örnekler

XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanmış Tanıklariyle Tarama Sözlüğü verilerinde *birle-* fiilinin "*birliğini kabul etmek, şirk koşturmak; tevhit etmek*" anlamları ile on üçüncü yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar örneklerinin verildiğini görmekteyiz. Kelimenin ilgili yüzyıllarda tanıklanma sayıları şu şekildedir:

13. yüzyılda	1 tanık	17. yüzyılda	1 tanık
14. yüzyılda	4 tanık	18. yüzyılda	1 tanık
15. yüzyılda	10 tanık	19. yüzyılda	1 tanık
16. yüzyılda	1 tanık		

Örneklerin özellikle on dördüncü ve on beşinci yüzyılda sıklığının göreceli olarak yüksek olduğunu görmekteyiz. Toplam on dokuz örneğin on tanesi on beşinci yüzyıl eserlerinden tespit edilmiştir (Tarama Sözlüğü, 1988, s. 602-603). On yedinci yüzyıla kadar verilen örnekler manzum ve mensur edebî eserlerde özellikle fiil olarak kullanımı tespit edilen örneklerdir. On yedinci yüzyıldan itibaren verilen örneklerin geneli ise çekimli fiil değil, sözlüklerden terim karşılığı olarak tanıklanmış fiil adlarıdır. Şüphesiz buradaki örnekler tam bir istatistiki bilgiyi yansıtmasa da genel anlamda işlevliği hakkında bir bilgi verir. Tarama Sözlüğü dışındaki kaynak taramalarımızda da mevcut oranı etkileyecek şekilde bir örnek dağılımına rastlamadık. Aşağıda Tarama Sözlüğünde yer almayan bazı örnekleri de buraya eklemek istiyoruz:

Yunus Emre (13. yüzyıl)

Cümle bir anı birler cümlesi aña géder

Cümle dil anı söyler her bir menzil içinde (Uysal, 2014, s. 174)

Behcetü'l-Hadaik (14. yüzyıl)

Yine ma'rifet Tañrıyı bilmek bolur tevhid Tañrıyı birlemek bolur. İmmâ Tañrıyı birlemek iki dürlü durur. Bir 'âmlar birlemegi ikinç hâslar birlemegi durur...

kim aydur Ey anlar kim benim birle bilişmişler menüm şevküm odına bişmişler mini birleben...

Tañrılığum bildüñ men sini kulluğa beyerledüm. Sen mini birledüğünden soñra minden... (Lehdiz, 2023)

Güşen-i Hayat (15. yüzyıl)

İmdi iy Çalabum uş anı dahı eydürem, sen ulu sultânı birlerem (Ölker, 2015, s. 315)

Kıyâfetü'l-insâniyye fi Şema'illi'l-Osmaniyye (16. yüzyıl)

Tebdil birledüğüne güyâ zümre-i emvât ihyâ temennasına Cenâb-ı Hakka (Lehdiz, 2023)

Batı Türkçesi Sahası Dışı Tarihî Dönem Metinlerine Ait Örnekler

Türk dilinin ilk yazılı dönemi olan Köktürk ve Uygur dönemi eserlerinin söz varlığında *birle-* fiilini görmemekteyiz (Şirin User, 2010; Aydın, 2017; Caferoğlu, 1968; Handwörterbuch, 2021 vb.). Aynı şekilde Karahanlı dönemi eserlerinin en önemlilerinden olan Divanu Lügati't-Türk (Ercilasun & Akkoyunlu 2014), Kutadgu Bilig (Eraslan, vd, 1979) ve Atebetü'l-Hakayık'ta (Arat, 1992) da *birle-* fiiline ve ileri türevlerine rastlanmamaktadır.

birle- fiiline Uygur alfabesiyle yazılmış olan Oğuz Kağan Destanı'nda rastlamaktayız. Ancak eserin yazıya geçiriliş tarihi net değildir. Ercilasun'da (2004, s. 58) ve Drevnetyursky Slovar'da (1969, s. 102), eserin en erken on üçüncü yüzyılda en geç on beşinci yüzyılda yazıya geçirilmiş olduğu belirtilmektedir. Bu eseri ilk yayımlayan Bang ve Arat, Karahanlı dönemi sonrasında genelleşen bazı dilbilgisi özelliklerinin metinde geçmesinden dolayı metnin tarihlendirilmesinin zorluğuna dikkat çekerek “*şimdilik ‘yeni şark türkçesi’ tabiri ile iktifa etmek icap ediyor*” (1987, s. 610) demişlerdir. Eseri genel okuyucu kitlesine uygun hâle getirip yeniden yayımlayan

Ergin de “İslam’dan önceki bir rivayeti temsil etmesine rağmen eser dil bakımından oldukça yenidir ve hatta Türkistan sahasındaki bazı şive tesirlerini de ihtiva etmektedir” (1988, s. 9) tespitinde bulunmuştur. Destan metninin sözlüğünde *birle-* fiiline “birleştirmek, katmak” anlamı verilmiştir:

*Köp dokuşgu-dun song (293) anlar-nı aldı; öz yurdu-ğa bir-le-di: (294)baş(a)dı, basdı.
“Pek çok çarpışmadan sonra (293) onları aldı ve kendi yurduna kattı:(294) onları yendi ve kendisine tabi kıldı” (Bang & Arat 1987, s. 629-630, s. 657).*

Karahanlı ve Harezmi dönemi ile ilişkilendirilen Kur’an tercümelerinde ve dinî mahiyetli bazı eserlerde *birle-* fiilinin geçtiği örneklerle rastlamaktayız. Kur’an tercümelerinin çoğunda (Borovkov, 2002; Üşenmez, 2013; Ata, 2004) *birle-* fiili geçmemiştir. Sadece TIEM’deki Kur’an tercümesinde kelime geçmektedir:

birlä- : “birlemek (Tanrı’yı) tevhid etmek, birliğine inanmak”: seni birläp saña tapnur miz yana sendin ök yârî tilänür miz (Ünlü, 2012a, s. 134; Ünlü, 2012b, s. 138).

Harezmi döneminin söz varlığını en iyi yansıtan eserlerin başında gelen Nehcü’l-Feradis’te ve Kısasü’l-Enbiya’da *birle-* fiili birçok yerde geçmektedir:

Siz cümle musulmân bolsañız Tañrı te’âlânı birleseñiz taqı Muhammed Resûlullâhnu haq peygambar téseñiz (Eckmann, 1995, s. 80).

Künde çıkıp îmân keltürüñ, <Mevlîni> birleñ, men peygambarlıkımğa ikrâr kılurñ téyür erdi (Ata, 1997, s. 33).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde de kelimeye rastlanmıştır. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü’nde İrşadü’l Müluk ve’s-Selatin, Kitab fi’l-Fıkh gibi eserlere atıfla *birle-* “birlemek, tevhid etmek” fiiline yer verilmiştir (Toparlı, vd, 2003, s. 32). Yine 1356 yılında yazılmış Kıpçakça satır arası sözlük Kitâbü’l-ef’âl’de *birle-* fiili örnekendirilmiştir: “*birle-*: Bir saymak, Tañrınıñ birliğini kabul etmek: tapaladı aña/birledi Tañrını/ (Eminoğlu, 2011, s. 135)

Çağatay Türkçesine geçişte kelimenin kullanım sahasının daraldığını anlıyoruz. Suat Ünlü’nün hazırladığı Çağatay Türkçesi Sözlüğü’nde Sibicabî’nin on dördüncü yüzyılın sonunda tamamlamış olduğu Çağatayca Gülistan Tercümesi’nde geçen tek bir örneğe göndermede bulunulmuştur: *birle-* “birlemek” GT (Ünlü, 2013, s. 152). *Meger pîrler kim hudây-nı birlep mücerreb takı müzehheb tururlar (Berbercan, 2011, s. 209).* Ancak, Şeyh Süleyman Efendi-i Buharî’nin Lugat-i Çağatayî ve Türkî Osmanî sözlüğünde (1298), Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü’nde (Atalay, 1970, s. 131-134), Niyazî’nin Nevâyî’nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar adlı eserinde (Kaçalın, 2011, s. 911) ve Mevlana Yakub-i Çerhî’nin 1585 yılında yazdığı Çağatayca Kur’an Tefsiri’nde (Üşenmez, 2019, s. 475) *birle-* fiilinin örneklerine rastlanmamıştır.

Günümüz Türk Yazı Dillerinde Kelimenin Görünümü

Bizim tespit edebildiğimiz kadarı ile Türkiye Türkçesinin ve Karakalpak Türkçesinin dışında günümüz Türk yazı dillerinin sözlüklerinde *birle-* fiili yer almamıştır. Karakalpak Türkçesinde *birle-* fiili, “*Seyrekleştirmek, bir bir olmak, yolmak*” (Uygur 2019: s. 89) anlamı ile Türkiye Türkçesindeki anlamından daha farklıdır. Fiilin genişlemiş hâli olan *birle-ş-* şekli Altay Türkçesi (Naskali & Durali, 1999), Hakas

Türkçesi (Gürsoy-Naskali, vd, 2008), Tuva Türkçesi (Arıkoğlu & Kuular, 2003), Yakut Türkçesi (Vasiliyev, 1995) gibi Türk yazı dillerinde geçmemektedir.

Azerbaycan Türkçesinde (Altaylı, 1994, s. 136), Türkmen Türkçesinde (Hamzayev, vd, 1962, s. 98), Gagavuz Türkçesinde (Gaydavcı, vd, 1991, s. 37); Yeni Uygur Türkçesinde (Necipoviç, 1995, s. 44), Özbek Türkçesinde (Akobirov, vd, 1981 s. 120); Kazan Tatar Türkçesinde (Öner, 2015, s. 59), Kırım Tatar Türkçesinde (Muzafarov, 2018, s. 62), Başkurt Türkçesinde (Ercilasun, vd, 1991, s. 72-73), Karaçay-Balkar Türkçesinde (Goçıyyayeva & Suyunçev, 1989, s. 149); Kazak Türkçesinde (Koç, vd, 2003, s. 105), Kırgız Türkçesinde (Yudahin, 1988, s. 122); Çuvaş Türkçesinde (Bayram, 2007, s. 158) *birleş-* fiili var olup Türkiye Türkçesindeki anlam dairesine uygun olarak kullanılmaktadır.

Değerlendirme

Yukarıda tarihî seyrini metinler ve dönemler üzerinden örneklendirmeye çalıştığımız *birle-* fiili için bazı tespitler yapabiliriz. Sayı adları temel söz varlığının kelime grupları içerisinde yer alır. +*IA-* addan fiil yapma eki de en işlek fiil türetme eklerindendir. Bu yönüyle *bir+le-* fiili potansiyel olarak çok eski ve kavram alanı itibarıyla da rahat bir ifade karşılayıcısı olmaya müsait bir yapıdır. Ancak fiilin kullanımı dalgalı bir seyir izlenmektedir.

birle- fiili Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinin söz varlığında tanıklanamamıştır. Fiilin örneklerinin geçtiği ilk eserler, en erken on üçüncü yüzyıla tarihlendirilebilmektedir. Bu eserlerden Uygur alfabesiyle yazılmış olan Oğuz Kağan Destanı, fiilin dinî mahiyetli olmayan bir anlamda kullanılmış olması bakımından farklıdır. Ancak destanın yazıya geçiriliş tarihi ile ilgili yukarıda verdiğimiz değerlendirmelerde (Bang & Arat 1987, s. 610; Ergin, 1988, s. 9) on üç ila on beşinci yüzyıl denilerek geniş bir tarih aralığına işaret edilmiştir.

Karahanlı ve Harezm dönemleri arasında bir geçiş safhası olarak da nitelendirilebilecek satır arası Kur'an tercümelerinden sadece Türk İslam Eserleri Müzesindeki satır arası Kur'an tercümesinde *birle-* fiili geçmektedir. 1317-1336 yılları arasında Şiraz'da istinsah edildiği belirtilen bu tercümenin Divanu Lügati't-Türk'ün kelime hazinesini pek fazla içermediğinden ve Oğuz-Kıpçak dil unsurlarını çokça barındırmasından dolayı on dördüncü yüzyıl eseri sayılması görüşüne yer verilmiştir (Ata, 2004, s. XII).

Harezm dönemi eserlerinden bilhassa Nehcü'l-Feradis, Kısasu'l-Enbiya gibi eserlerde dinî mahiyetli olmak üzere *birle-* fiili kullanılmış olsa da bu kullanılışın Çağatay Türkçesi dönemine taşınmadığı anlaşılmaktadır. Çağatay Türkçesi için Gülistan-ı Türkî'de bir örnek gösterilebilmiştir. Eser üzerinde inceleme yapanlar Gülistan-ı Türkî'nin klasik öncesi Çağatay Türkçesi dönemine, hatta Harezm dönemine dâhil edilebileceğini belirtmişlerdir (Berbercan, 2011, s. 15). Nitekim Yakub-i Çerhî'ye ait Kur'an tefsirinin on altıncı yüzyılın sonunda Çağatay Türkçesi ile yapılmış tercümesinde *tevhit* kelimesi (Üşenmez, 2019, s. 704) geçerken *birle-* fiili görülmez.

Tarihi seyrini vermeye çalıştığımız *birle-* fiili, Oğuz sahası dışında özellikle on dördüncü ve on beşinci yüzyıl dil özellikleri gösteren İslami eserlerde görülmektedir.

Bu eserlerin diğer bir ortak yönü ise Oğuz ve Kıpçak lehçe özelliklerini de barındıran Harezmi Türkçesi merkezli olmalarıdır. Kelime sadece Oğuz Kağan Destanında dinî mahiyetli olmayan bir anlamda, *yurt* kelimesi ile birlikte kullanılmıştır: *öz yurdu-ğa birledi* “kendi yurduna birleştirdi, yurduna kattı”. Bu yönüyle *birle-* fiili (tek örneklik) hapaks bir anlam teşkil eder. Hristiyanlık öğretisi içeren Codex Cumanicus’ta [(*birlik: Birlik, üçlük birlik(i)ne: Üçlük birliğine (teslise)*)] teslise (üçlemeye) yönelik dinî bir ifadede geçtiği hâlde başka bir yerde *birle-* fiiline veya türevlerine rastlanılmaz. Bu anlam dairesinde dinî mahiyetli olmamak kaydıyla *birik-*; *biriktir-* “birleşmiş olmak; birleştirmek, bağlamak” fiilleri bulunmaktadır (Aytaç, 1992, s. 34).

Türkiye Türkçesinde -arkaik bir kullanım olarak- her ne kadar sözlüklerde *birle-* fiiline yer verilmişse de daha Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren *birle-* fiilinin ve *birleme(k)* adının yanı sıra aynı anlamlarda *tevhit*; *tevhit it-*, *tevhit eyle-*, *tevhide eriş-* vb. kelimelerine de rastlamaktayız. Lehdez’in (2023) tanıklamalarında *tevhit* kelimesinin on dördüncü ve on beşinci yüzyıllara ait yaygın örnekleri görülmektedir. Bu da Türkçe bir kelime ile karşılanmış dinî mahiyetli bir terimin on dördüncü yüzyıldan başlayarak yerini alıntı bir kelimeye bırakmaya başladığını göstermektedir. Eski Anadolu Türkçesi döneminden Osmanlı Türkçesi dönemine geçiş özellikleri gösteren iki *tevhit* risalesinden de örnekendirerek bu durumu belirginleştirebiliriz. Şimşek’in incelediği Risale-i Tevhid’de *birle-* fiili ve türevleri hiç geçmezken *tevhit* kelimesi beş yerde geçmektedir (2017, s. 237). İkinci Risale-i Tevhid eserinde ise dört yerde *birle-* fiiline ve türevlerine (*birleyüp*, *birlendi*; *birledüñ*, *birlemeğe*) rastlanırken on dokuz yerde *tevhit* kelimesi kullanılmıştır (Topçu, 2019, s. 29, 32; Tüylüoğlu, 2020, s. 57, 254). On beşinci yüzyılda Anadolu sahasında yazılmış olan satır arası Kur’an tercümesinde (Topaloğlu, 1978, s. 94, 572) de *birlemek* bir örnekte, *tevhit* ise dört örnekte tespit edilmiştir.

birle- veya *tevhit it-*, *tevhit eyle-*, *tevhide eriş-* vb. kelimelerinin dışında da bu kavramı ifade etmek için elbette başka ifade kalıpları da kullanılmıştır. Örnek olması bakımından Âşık Paşa’dan alınan şu üç beyit durumu yansıtacaktır (Yavuz, 2000, s. 35, 37):

Yine eytlüm ol birün birliğini
Kim bilür ol kamunun dirliğini
Birlik aña yaraşur kim bir-durur
Yaradup öldürmeğe kâdir-durur
Öñ gelenler dahı anı birledi
Soñ gelen hem yine aña bir didi

birle- fiilinin yerini büyük ölçüde *tevhit it-*, *tevhit eyle-*, *tevhide eriş-* vb. kelimelerine bırakmasından sonra, dinî mahiyetli anlatımı da arkaik bir hâle gelmiştir. On yedinci yüzyıl itibarıyla Parigî’nin İtalyanca Türkçe sözlüğünde *birle-* fiili madde başı alınmadığı gibi, dâhil olabileceği kavram alanını ifade edecek kelime karşılıklarında da *birle-* şekline yer verilmemiştir (Kartallıoğlu, 2010, s. 196, 198):

Birlenmek, bir olmak, ittihead olunmak, yek olmak, ittifak itmek: bir olmak, birleşmek.

Bir itmek, ilhak itmek, ittihad itmek, ilsak itmek, isal itmek, yapışdurmak, yek itmek, ulaşdurmak, lehimlemek: 1. Bir araya getirmek, birleştirmek 2. Yapıştırmak 3. Bir etmek, sağlamlaştırmak; lehimlemek.

Yine Tulum'un on yedinci yüzyıl İstanbul Türkçesi ve söz varlığına dair çalışmasında da *birle-* fiili geçmemektedir. Fiilin *birlenmek* ve *birleşmek* ileri şekilleri ise *bir olmak* maddesine gönderilmiştir. *Bir olmak* ise "*birleşmek, ittifak etmek vb.*" anlamındadır. Eserde, *tevhid etmek*: "*Allah'ı birlemek*" anlamında kullanılmıştır (2011, s. 438, 440, 1769). Gerek Kartallıoğlu'nun gerekse Tulum'un bahsettiğimiz çalışmalarında *birleme(k)* adları yerine, *tevhit* kelimesinin kullanılmasının yanı sıra *birlik* kelimesi de "*tevhid, vahdet, vahdaniyet*" anlamları ile kullanılmıştır (Kartallıoğlu, 2010, s. 198; Tulum 2011, s. 438).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde doğrudan İslam'ı anlatan dinî eserlerden ziyade, İslami motifli diğer edebî eserlerde de *birle-* fiiline "*tevhit etmek, Tanrı'yı birlemek, şirk koşturmak*" anlamı verilerek kullanılmıştır. Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde *birle-* fiilinin işlevliğini yitirerek yerini büyük ölçüde *tevhit it-*, *tevhit eyle-* *vb.* birleşik fiillere bıraktığı tespit edilmiştir. *birle-* fiili her ne kadar son dönem Osmanlı Türkçesi sözlüklerine dâhil edilmişse de bu dönem için kelimenin fiilî kullanımı kaybolmuştur, *birleme(k)* şeklindeki ad kullanımı ise göreceli olarak az da olsa korunmuştur. Kelimenin ad kullanılışı Türkiye Türkçesi için arkaik bir dinî terminoloji hükmündedir.

Kelimenin Türkiye Türkçesinin ağızlarındaki kullanımında ise dinî bir anlam bulunmamaktadır. Fiil "*kendisinden önce gelen tamlayıcı unsurda birleştirmek, birliği sağlamak*" anlamında kullanılmaktadır. Bu bağlamda F. Baykurt'tan yapılmış olan tanıklamadaki "*ağzımızı birleyelim*" örneği Türkçe Sözlük'teki "*ağız birliği etmek*" (TDK, 2023) ifadesi ile denklik gösterir. "*Ağız birle-*" şekli Oğuz Kağan destanında geçen ve dönemine göre tek örneklik (hapaks) bir kullanım olan "*yurtı-ga birle-*" şekline benzerlik gösterir. Kelimenin ileri şekli olan *birleş-* fiilinin dinî anlam dışında kullanımının günümüz yazı dillerinin çoğunda görülmesi de bu ortak düşünce ve ortak ifadede kaynaklanmaktadır.

birle- fiilinin on üçüncü ve on beşinci yüzyıllardan itibaren tedricen dinî mahiyetli kullanımının kaybolmasına ters orantılı olarak *bir* kelimesinin asıl sayı özelliği ön plana çıkarılarak ilave bir anlam yüklemesi yapılmış, fiilin aldığı nesneyi "*bir araya getirmek, bütünleştirmek vb.*" anlamlarıyla yaygınlaştırılmıştır. Karakalpak Türkçesindeki *birle-* fiilinin "*seyrekleştirmek, bir bir olmak, yolmak*" (Uygur, 2019, s. 89) anlamı da bu asıl sayı özelliğinden hareketle ortaya konulmuş farklı bir ifade olmalıdır.

birle- fiilinin Altay, Hakas, Tuva, Karay ve Yakut Türkçelerinde olmaması *birle-(ş)-* fiilinin İslami referanslı bir ifade kalıbı olarak ortaya çıktığı fikrini kuvvetlendirmektedir. Burada kelimenin neden İslami eserlerde ve bilhassa on üçüncü ve on beşinci yüzyıllar arasında görüldüğü sorusu aklımıza gelmektedir. Bu sorunun muhtemel bazı cevapları öne çıkmaktadır. Birincisi, *birle-* fiili söz dizimi içerisinde Tanrı'yı ifade eden adlarla veya onu karşılayan zamirlerle (*Tanrı'yı, Hakk'ı, Allah'ı, Settar'ı, Çalab'ı, Bir'i, milk issini, anı vb.*) kullanılmasıdır. *Tanrı'yı birle-* ifade kalıbının

dönem itibarıyla etkili bir söylem olduğunu ve bu söyleme gerek duyulduğunu göstermektedir. Bu söyleme ihtiyaç duyulduğunu, on birinci yüzyılda yazılmış olan Divanu Lügati't-Türk'teki *teñri* kelimesinin açıklamasından da anlayabiliriz. Divanu Lügati't-Türk'te *teñri* kelimesine iki anlam karşılığı verilmiştir. Bunun ilki "Allah" olup ikincisi ise şöyle ifade edilmiştir:

"teñri: kafirler –yüce Tanrı onları yok etsin- göğe teñri derler. Aynı şekilde gözlerine büyük görünen büyük dağ, taş, ağaç gibi şeylere de teñri adını verirler ve bu gibi şeylere secde ederler. Bunlar bilgin için de teñrike.n derler. Sapkınlıktan Allah'a sığınırız".

Aslında *birle-* dışında aynı kavramı ifade etmek için farklı ifade kalıpları da kullanılmıştır. Divanu Lügati't-Türk'te (*küç*) *bir kıl*-"birleştirmek" ifade kalıbı *birlemeyi* ifade eden başka bir kalıp olarak görülse de Tanrı için kullanılmamıştır. (Ercilasun & Akkoyunlu 2014, s. 501, 590). Kâşgarlı Mahmud'da *birle-* fiilinin geçmemesi konunun henüz tespit aşamasında olduğunu, ısrarcı tebliğ aşamasında olmadığını, dolayısıyla özel bir fiile ihtiyaç duyulmadığını göstermektedir. Dönemin diğer eserlerinden Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık'ta da *birle-* fiilinin geçmemesi bu fikri destekler mahiyettedir. Kutadgu Bilig'de Tanrı'nın birliğini ifade etmek için farklı ifade kalıplarının kullanıldığını görmekteyiz (Arat, 2005, s. 652):

Bir ol bir ıdı kim törütti iki

Sakışka katılmaz anın birliği

Yine Eker de aşağıda verilen Kutadgu Bilig'in sekizinci beytini, Arapça "*la ilahe illallahu vahdehu la şerike leh*" ibaresinin manzum çevirisi olarak görmüş ve bu beyitte geçen *birikmez* ifadesini de "ortak koşulmamak, bir/tek olmak" anlam dairesinde açıklamıştır (2006, s. 111). Arapça bu ibare, bazı hadislerde geçen bir tevhit ifadesidir. Bilgin de aynı beyti ve kelimeyi örnek alarak *birikmemek* fiiline "bir olmamak, ortak koşmamak" anlamlarını vermiştir (2019, s. 97).

8. aya bir *birikmez* saña bir adın

kamug aşnuda sen sen öñdün kidin

Diğer bir husus da Hristiyanlık akidesinde üçlemenin yani teslisin karşısında İslami öğretideki tevhidi öne çıkarmaya yönelik olmalıdır. Bu dönem metinlerde *birle-* fiilinin yanında veya yerinde "*Bir Tanrı*" ifadesinin sıkça kullanılması da (Öztürk, 2022, s. 555-557) İslami öğretideki tevhidi öne çıkarmaya yönelik olmalı. Dede Korkut hikâyelerinden Begil Oğlu Emren'ün Boyı'nda, Emren ile kâfir rakibi arasında geçen şu konuşma bu fikrî ve fiilî mücadeleyi yansıtmaktadır:

"...Birliğüñe sığındum Aziz Allah hocam maña meded didi. Kâfir aydur: Oglan alıñduñ-ise Tañrıña mı yalvarursın, senüñ bir Tañrıñ var-ise menüm yetmiş iki puthanam var didi. Oglan aydur: Ya 'âsi mel'ün sen putlaruña yalvarur-iseñ men âlemleri yokdan var iden Allahuma sığındum didi" (Ergin, 1997, s. 224).

Sonuç

birle- fiilinin tarihî ve metinsel seyrinde Oğuz sahası metinlerinde öncelikli olduğu görülmektedir. Anadolu merkezli metinlerde kelime 13. yüzyıl itibarıyla tanıklanabilirken Türkistan merkezli metinlerde bu tanıklama 14. yüzyılı bulmaktadır. Ortalama yüzyıl kadar daha geç döneme ait olan bu eserlerin özellikle Harezmi-Kıpçak metinleri olması, bu kelimenin Oğuz sahasından etkilenme sonucu dinî anlamı olarak kullanım alanına girdiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Karahanlı ve Gazneli devletlerinin dinî etkileşimleri esas itibarıyla Hristiyan devlet ve toplulukları ile olmamıştır. Oğuzların dinî etkileşimleri ise Hristiyan devlet ve toplulukları ile daha çok olmuştur. Bu bağlamda “*Bir Tanrı*”, “*birle-*” gibi ifade kalıplarının üzerine basa basa vurgulanmaları teslise karşı bir fiilî edebî mücadeleye de işaret etmektedir. Bu yönüyle özellikle on üçüncü ve on dördüncü yüzyıl itibarıyla Türklerin arasında İslamiyet’in pekiştirilmesine ve başta Hristiyanlık olmak üzere farklı inançlara karşı fikrî ve imanî bir mücadeleye işaret etmektedir. Bu mücadelenin kazananının netleşmesi, zihnî ve imanî dinginliğin ortaya çıkması, *birle-* fiilinin artık dinî mahiyetli tebliğ edici kullanımına ihtiyaç duyulmamasını beraberinde getirmiştir. Bunun sonucu olarak da kelime etkin fiil kullanımından uzaklaşıp *birleme(k)* ad kullanımı ile eserlerde varlığını bir müddet daha sürdürmüş ve yerini tedricen *tevhit* kelimesine bırakmıştır.

birle- şekliyle hem içerik hem de yapı bakımından kullanım alanını kaybeden kelime, gerek Türkiye Türkçesinde gerekse de (muhtemelen Oğuz sahasının etkisiyle) diğer Türk yazı dillerinin çoğunda -ş- fiilden fiil yapan işteşlik ekiyle genişletilerek *birle-ş-* ileri şekli ile yeni bir kullanım alanı kazanmıştır. Bu açıdan *birleş-* fiili, ilk metinlerden beri karşılaştığımız *birik-* fiili ile eş anlamlı bir özelliğe kavuşmuş ve bir alan paylaşımına gitmiştir. *birleş-* fiilinin olmadığı Türk yazı dillerinde *birik-* fiili, bu ifadeyi karşılamaya devam etmektedir.

Türkiye Türkçesinde ilk örnekleri on üçüncü yüzyıl eserlerinde tanıklanan *birle-* fiili on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda işlek olarak kullanılmışsa da yerini yine bu yüzyıllardan itibaren görmeye başladığımız *tevhit it-*, *tevhit eyle-* vb. fiillere kademeli olarak bırakmış görünmektedir. Aynı şekilde *birleme(k)* adının da yerini *tevhit* adına/terimine bıraktığı gözlemlenmiştir. Bu yer bırakma, alan bırakma sonucu *birle-* fiilinin “*Tanrı’yı birlemek*” anlamı da eskicil bir öge hâline gelmiştir.

Ancak *bir* sayısının asıl özelliğinden hareketle “*birden çok biri (nesneyi) bir araya getirmek, birleş(tir)mek*” anlamıyla yeni bir ileri şekil ve yeni bir anlam alanı oluşturmuştur. *Birleşmek* türevinin yaygınlaşması, dinî mahiyetli olmayan *bir* asıl sayısının anlamca öne çıkarılması ile birlikte Türkiye Türkçesinin bünyesinde özellikle ağız söyleyişlerinde olmak üzere *birlemek* fiilinin [...sınıf farkını ortadan kaldıran birleyici ve birleştirici...(Aydemir, 2006, s. 383), *Komşularımızın önüne çıkmadan ağzımızı birleyelim* (Tietze, 2002, s. 354)] gibi örneklerden hareketle yeni bir anlam boyutunda kullanım alanına dönmeye başladığını söyleyebiliriz. Zaten Türkiye Türkçesinde *tevhit etmek* anlamındaki *birle-* fiilinden *birleş-* fiili türetilmiş olsaydı “*birden fazla kişinin birlikte Tanrı’yı birlemesi, birlikte ibadet/tevhit etmek vb.*” anlamları karşılaması beklenebilirdi.

Türkiye Türkçesinden biraz daha farklı olsa da benzer bir durumu, Karakalpak Türkçesindeki *birle-* ve *birleş-* şekilleri arasındaki temel anlam farklılaşmasında da görürüz:

birle-: Seyrekleştirmek, bir bir olmak, yolmak;

birleş-: birleşmek, bir araya gelmek, katılmak; iş güç birliği etmek, uzlaşmak;

birik-: Bir araya gelmek, birlik olmak, güç birliği etmek (Uygur, 2019, s. 88-89).

Extended Abstract

Language is one of the most important indicators reflecting the social and cultural changes experienced by a society. In line with this function, language sometimes creates new concepts and words to reflect them, and at other times, it loses certain elements or undergoes changes in meaning. The changes in society and their reflections in language are primary evidence demonstrating the close relationship between language and society. Both diachronic and synchronic analyses allow us to determine the scope and direction of these changes.

When examining the usage processes of certain words in the Turkish language from their earliest attestations to the present, it is observed that both the signifier and the signified of these words undergo certain changes. If these changes are seen in basic vocabulary words, we can infer that they reflect the influences and changes that significantly concern social life. It has been argued that basic vocabulary consists of elements that change the least in language, with approximately 19% changing over a thousand years, while 81% remains unchanged.

The verb “*birle-*” discussed here is also one of the important indicators of the Turkish language. It is derived from the numeral “*bir*” and the verb-forming suffix “*+IA-*” added to the noun. Although “*bir*” (one) is one of the original words found in the earliest texts, the first examples of the verb “*birle-*” appear approximately five centuries later. The use of the verb “*birle-*” in Western Turkic texts from the 13th century onwards narrowed in scope from the 17th century onward, being replaced by verbs such as “*tevhit et-*” and “*tevhit eyle-*”. In Eastern Turkic texts, examples of “*birle-*” are found particularly in Khwarezmian and Kipchak texts, but not in Chagatai Turkic texts.

In the Middle Turkic period, the verb “*birle-*” was used with a religious meaning, but it lost this characteristic in later periods. However, the derived forms of the advanced verb “*birle-*” such as “*birleş-*”, “*birleştir-*”, and “*birleştir-il-*” continued to be used with meanings different from the widespread religious connotation of the verb. The absence of relevant explanations in works examining semantic developments from Old Turkic to Old Anatolian Turkish and from Old Anatolian Turkish to modern Turkish necessitated a focused study of the verb.

It can be said that the semantic evolution of the verb “*birle-*” parallels the socio-cultural evolution of society. The concept field of the verb “*birle-*” in diachronic literary sources and religious texts is consistent with the data in sources that provide information about the socio-cultural structure of society. This study will focus on the diachronic analysis of the verb “*birle-*”, highlighting the changes in meaning it underwent during this process, as well as its frequency of use. The emergence and semantic development of the verb “*birleş-*” in contemporary Turkish written languages are not directly linked to the religiously inclined verb “*birle-*” of the Middle Turkic period, but rather show a different evolutionary path. The verb “*birleş-*” shares the semantic field of the verb “*birik-*” in modern Turkish written languages. In Turkish written languages where “*birleş-*” is absent, the verb “*birik-*” continues to cover this semantic field.

Kaynakça

- Akobirov, S. F. & Alikukov, T. A. & İbrohimov, S. İ. & Mamatov, N. M. & Ma'rufov, Z. M. & Mirtociyev, M. M. & Hociyev, A. P. (1981). *O'zbek tilining izohli lug'ati* (C. 1). Moskova: Rus Tili Neşriyatı.
- Aksan, D. (1999). *Anlambilim, anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*. Ankara: Engin Yay.
- Aksan, D. (2009). *Her yönüyle dil, ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: TDK Yay.
- Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK Yay.
- Arat, R. R. (2005). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kalcı Yay.
- Arikoğlu, E. & Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Arslan Erol, H. (2014). *Eski Türkçeden eski Anadolu Türkçesine anlam değişimleri*. Ankara: TDK Yay.
- Ata, A. (1997). *Nâsırü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî kısasü'l-enbiyâ peygamber kıssaları* (C. 1). *giriş-metin-tıpkıbasım*. Ankara: TDK Yay.
- Ata, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi: Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası), giriş-metin-notlar-dizin*. Ankara: TDK Yay.
- Atalay, B. (1970). *Abuşka lügati veya Çağatayca sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Atmaca, E. (2016). *Eski Oğuz Türkçesinden günümüz Türkiye Türkçesine söz varlığı ve anlam olayları*. Konya: Palet Yay.
- Aydın, E. (2017). *Orhon yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Aytaç, K. (1992). K. Grönbech, *Kuman lehçesi sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe sözlük dizini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Ayverdi, İ. (2006). *Asırlar boyu tarihi seyri içinde misalli büyük Türkçe sözlük*. (Redaksiyon-etimoloji: Ahmet Topaloğlu). İstanbul: Kubbealtı Yay.
- Bang, W. & Arat, R. R. (1987). Oğuz Kağan destanı. *Makaleler 1* (O. F. Sertkaya, haz.). içinde (s. 605-672). Ankara: TKAE Yay.
- Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi sözlük*. Konya: Tablet Yay.
- Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca Gülistan tercümesi gramer-metin-dizin*. İstanbul Üniversitesi. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul.
- Bilgin, A. (2019). Kutadgu Bilig'deki tevhid bağlamında tanrı tasavvuru, 950. yıl Kutadgu Bilig ve Türk-İslam Kimliği içinde (s. 92-111). İstanbul: Kültür ve Sanat Yay.
- Çağbayır, Y. (2017). *Orhun yazıtlarından günümüze Türkiye Türkçesinin söz varlığı- Ötüken Türkçe sözlük*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Demirci, Ü. Ö. & Korkmaz, Ş. (2008). *Şeyyâd Hamza Yûsuf u Zelîhâ*. İstanbul: Kaknüs Yay.
- Derleme sözlüğü (1965). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü*, (C. 2). Ankara: TDK Yay.
- Dilçin, C. (1991). *Mes'ûd bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr, inceleme-metin-sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- Drevnetyursky slovar'* (1969). (V. M. Nadelyayev, & D. M. Nasilov, & E. R. Tenişev, & A. M. Şçerbak, red.). Leningrad: Nauka Yay.
- Eker, S. (2006). Kutadgu Bilig'de (tenri 'azze ve celle öğdisin ayur) Türkçe İslami terimlerin kaynakları üzerine. *Bilig*. 38: 102-122. (erişim adresi: https://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/suer_eker_kutadgu_bilig_turkce_i_slami_terimler_uzerine.pdf)
- Eminoğlu, E. (2011). *Abbas İbni es-Sabrâni kitâbü'l-ef'âl-Kıpçak satır arası sözlük*. Ankara: Akçağ Yay.

- Eraslan, K., Sertkaya, O. F. & Yüce, N. (1979). *Kutadgu bilig* (C. 3)-indeks. İstanbul: TKAE Yay.
- Ercilasun, A. & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü lugâti't-Türk. giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: TDK Yay.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Ergin, M. (1988). *Oğuz Kağan destanı (tercüme, metin, sözlük)*. İstanbul: Hülbe Yay.
- Ergin, M. (1997). *Dede Korkut kitabı (C. 1), giriş-metin-faksimile*. Ankara: TDK Yay.
- Gaydavcı, G. D., Koltsa, E. K., Pokrovskaya, L. A. & Tukan, B. P. (1991). *Gagauz Türkçesinin sözlüğü*. (İ. Kaynak & A. M. Doğru, çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Goçiyayeva, S. A. & Suyunçev, H. İ. (1989). *Karaçayev-Balkarsko-Russkiy slovar'*. Moskova: Ruskiy Yazık.
- Göz, İ. (2003). *Yazılı Türkçenin kelime sıklığı sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü -etimolojik sözlük denemesi-*. Ankara: TDK Yay.
- Gürsoy-Naskali, E. & Butanayev, V. & İsna, A. & Koç, A. (2008). *Hakasça-Türkçe sözlük*. Ankara: TDK Yay
- Hamzayev, M. Y. & Altayev, S. & Atayev, G. & Açilova, G. & Mesgudov, V. & Meretgeldiyev, A. (1962). *Türkmen dilining sözlüğü*. Aşgabat: Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyası Yay.
- Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurische-Deutsch-Türkisch/Eski Uygurcanın el sözlüğü, eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, (2021). Göttingen: Göttingen Universitätsverlag Yay.
- Hüseyin Kazım Kadri (1927). *Büyük Türk lügati-Türk dillerinin iltikakı ve edebi lügatleri (C. 1)*. İstanbul: Maarif Vekâleti Yay.
- Kaçalın, M. S. (2011). *Niyazi, Nevâyî'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar (giriş-metin-dizin-tıpkıbası)*. Ankara: TDK Yay.
- Kartallıoğlu, Y. (2010). *Bernardo da Parigi'nin söz kitabı, 400 yıllık İtalyanca-Türkçe sözlük*. Ankara: Gazi Kitabevi Yay.
- Koç, K., Bayniyazov, A. & Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.
- Lehdiz (2023). "birle-" Erişim adresi: https://a432090bb89360a720602a6c96caa2cf2b47165d.vetisonline.com/tarama/pages/arama/arama_sonuc.php?s=birle
- Muzafarov, R. & Muzafarov, N. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça sözlük*. (N. Seyityahya, çev.). Ankara: TDK Yay.
- Naskali, E.G. & Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- Necipoviç, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. (İ. Kurban, çev.). Ankara: TDK Yay.
- Ölker, G. (2011). *Yazılı Türkçenin kelime sıklığı sözlüğü (1945-1950 Arası)*. Konya: Kömen Yay.
- Ölker, G. (2015). *Gülşen-i hayat*. Konya: Palet Yay.
- Öner, M. (2015). *Kazan Tatar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Öztürk, R. (2022). Yunus Emre'de 'bir Tanrı' kalıp ifadesi üzerine. *Karadeniz Araştırmaları*, XIX/74: 553-560. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2518076>
- Redhouse, J. W. (1890). *Turkish and English lexicon*. Costantinople: (1978. İstanbul: Çağrı Yay).
- Şemseddin Sami (1317). *Kamus-i Türki*, Dersaadet. İkdâm Matbaası. (1978. İstanbul: Çağrı Yay.).

- Şeyh Süleyman Efendi-i Buharî (1298). *Lugat-i Çağatayî ve Türkî Osmanî*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Şimşek, U. (2017). *Müellifi bilinmeyen manzum bir eser: Risâle-i tevhid*. (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Şirin-User, H. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur kağanlığı yazıtları söz varlığı incelemesi*. Konya: Kömen Yay.
- TDK (2023). *Güncel Türkçe sözlük*. Erişim adresi: <https://www.sozluk.gov.tr>.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı (C. 1)*. İstanbul-Wien: Simurg Yay.
- Topaloğlu, A. (1978). *Muhammed bin Hamza XV. yüzyıl başlarında yapılmış satır-arası Kur'an tercümesi (C. 2), (sözlük)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Toparlı, R. & Vural, H. & Karaatlı, H. (2003). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Topçu, S. (2019). *Risâle-i tevhid ve menâkıb-ı Mansûr* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/597524/yokAcikBilim_10294114.pdf?sequence=-1&isAllowed=y
- Tulum, M. (2011). *XVII. yüzyıl İstanbul Türkçesi ve söz varlığı*. Ankara: TDK Yay.
- Türk Dil Kurumu (1988). *XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanmış tanıklariyle tarama sözlüğü (C. 1)*. Ankara: Yazar.
- Türk Dil Kurumu. (1965). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü (C. 2)*. Ankara: Yazar.
- Tüylüoğlu, K. (2020). *Risâle-i tevhid ve menâkıb-ı Mansûr*. (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=one1U_m4nbH_qpXs8917iw&no=zXB1VRRi0uW8TvEVJqjujQ
- Uygur, C. V. (2019). *Karakalpak Türkçesi sözlüğü (Karakalpakça-Türkçe sözlük)*. Ankara: TDK Yay.
- Uysal, İ. N. (2014). *Yunus Emre divanı (Karaman nüshası)*. İstanbul: Kesit Yay.
- Ünlü, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yay.
- Ünlü, S. (2012b). *Doğu ve batı Türkçesi Kuran tercümeleri sözlüğü*. Konya: Eğitim Yay.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yay.
- Üşenmez, E. (2019). *Mevlana Yakûb-i Çerhî Çağatay Türkçesi Kur'an tefsiri*. İstanbul: Bilge-Türk Yay.
- Vasiliyev, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- Yavuz, K. (2000). *Âşık Paşa, Garib-nâme (C. 1)*. İstanbul: TDK Yay.